

Izabela Małecka, Leszek Ziábka, Zbigniew Staszewski

RZKA PROSNA POMNIKIEM PRZYRODY I HISTORII POŁUDNIOWEJ WIELKOPOLSKI

Streszczenie

Rzeka Proсна o długości 216,8 km należy do największych w południowej Wielkopolsce. Proсна po części swojej długości służyła jako drogowskaz „Szlaku Bursztynowego” dla kupców rzymskich. Rzeka stanowi pomnik przyrody i była świadkiem wydarzeń historycznych. Na 70 km rzeki Proсны w Bolesławcu znajdują się ruiny zamku z czasów piastowskich. Dolina Proсны w okresie wczesnego średniowiecza była terenem osadnictwa z okresu plemiennego i intensywnego zasiedlania w czasie monarchii pierwszych Piastów. Badania archeologiczne datują początek kaliskiego grodu na Zawodziu na przełomie IX i X w. Od XIV w. do końca XVIII w. w Kaliszu znajdował się zamek królewski, spełniający m.in. funkcje rezydencji władców i starosty generalnego Wielkopolski. Rzeka Proсна w Kaliszu i regionie była świadkiem bitew a mianowicie: pomiędzy stronnikami króla Augusta II Mocnego z królem Stanisławem Leszczyńskim (29.10.1706r.), w czasie konfederacji barskiej (1768r., 1770r.), pomiędzy wojskami napoleońskimi a rosyjskimi (13.02.1813r.), powstańców styczniowych 1863r. (Kuznica Grabowska 26.02.1863r.). Była również świadkiem zniszczenia Kalisza przez oddziały pruskie (1914r.). W pobliskim Szczypiornie w 1917r. zostali osadzeni legioniści J. Piłsudskiego. Rzeka Proсна była także świadkiem mordów dokonanych na Polakach przez Niemców w czasie II Wojny Światowej.

Słowa kluczowe: rzeka, archeologia, bitwa, pomnik przyrody, historia, zamek, powódzie.

WPROWADZENIE

Rzeka Proсна o długości 216,8 km płynie z południa ku północy w kierunku Warty (fot. 1, 2, 3, 4, 5). W przeszłości zmieniała swoje koryto tworząc liczne odnogi, piaszczyste wyspy. Złożony układ koryta rzeki z okresu średniowiecza nie jest znany z map a także opisów, które zaczęły ukazywać się dopiero pod koniec XVIII w.

Uznany pomnikiem przyrody w dolinie rzeki Proсны jest zabytkowa aleja dębowa, z domieszka jesionów, ciągnąca się wzdłuż drogi z Górskiego Młyna do Raduchowa. Pomnikowe drzewa znajdują się również w parku podworskim w Przystajni, w tym szpaler klonów polnych, będących w Wielkopolsce gatunkiem zagrożonym. W dolinie rzeki Proсны posiadającej wysoki współczynnik krętości występują starorzecza oraz murawy bliźniczkowe (Ostrów Kaliski, Klonowa, Przystajnia), zmienno wilgotne łąki trzęślicowe (torfowisko Świerczyna), mokre łąki użytkowane ekstensywnie, torfowiska przejściowe i trzęsawiska (torfowiska Świerczyna) szuwary wysokoturzycowe (kompleks drzewostanu Leśnictwa Świerczyna koło Ostrowa Kaliskiego), grąd środkowoeuropej-

---

dr inż. Izabela MAŁECKA – Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu.

mgr Leszek ZIĄBKA – Muzeum Okręgowe Ziemi Kaliskiej.

mgr inż. Zbigniew STASZEWSKI – Instytut Badawczo-Rozwojowy Inżynierii Lądowej i Wodnej „Euroexbud” w Kaliszu.

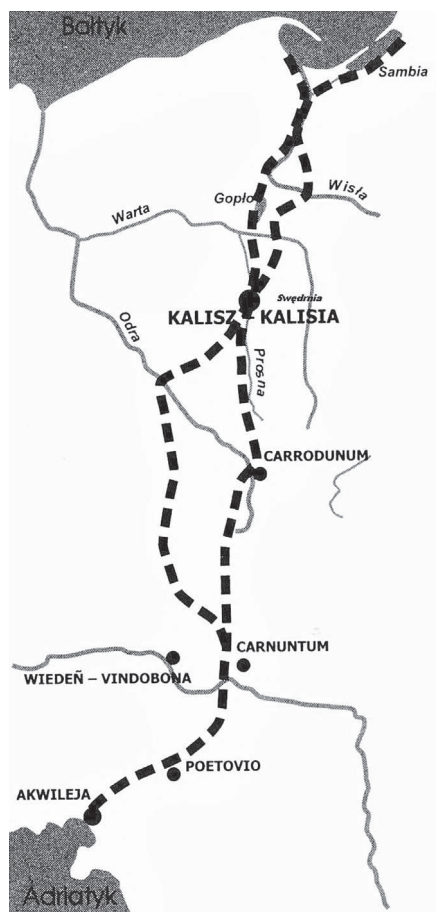
ski, łągi jesionowo-olszowe, łągi wiązowo-jesionowe, łągi topolowo-wierzbowe, olsy i łożowiska (torfowiska Świerczyna). Ponadto w dolinie Proсны poniżej Grabowa n. Prosną występują liczne taksony prawnie chronionych roślin.

Pierwszy plan Kalisza przedstawiający układ doliny rzecznej został opracowany w roku 1785 przez Andrzeja Politalskiego z Łęczycy zajmującego się geometrią terenów. Najnowsze badania archeologiczne i morfologiczne oraz badania sondażowe przybliżają nam wiedzę o osadnictwie w dolinie Proсны, a tym samym, o przebiegu i zmianach koryta rzeki w przeszłości. Około 1790 r. na Prośnie i jej dopływach funkcjonowało ponad 80 młynów wodnych (opracowanie Cezarego Romańskiego nt. „Wiatraki i młyny wodne w województwie kaliskim”). Prof. Bronisław Biliński identyfikuje Kalisz z ptolemeuszową Kalisią oraz nazwę rzeki Proсны tłumaczy etymologią słowiańską cyt. „*Proсна od prosa, które było powszechnym pokarmem Słowian i całe pola były nim obsiane*”. Proсна po części swojej długości służyła jako drogowskaz „Szlaku Bursztynowego” dla kupców rzymskich podążających na południe po bursztyn a także skóry, futra, pierze, wełnę, ryby, wosk, miód, żelazo i niewolników. Ten ważny trakt handlowy prowadził z terenów cesarstwa rzymskiego nad wybrzeże Morza Bałtyckiego.

„Szlaków bursztynowych”, które zawsze przebiegały przez starożytną Kalisję (utożsamia z obecnym Kaliszem) było kilka. Główny szlak bursztynowy prowadził z Aquilei nad Adriatykiem (wielkiego ośrodka handlu i obróbki bursztynu), przez przełęcz Piro (Hrusica), Emonę (Lublana), Poetivio (Ptui), Samarię (Szambathely), Scarbantię (Sopron), do Carnuntum, miasta leżącego na granicy Imperium, nad Dunaj i dalej na północ wzdłuż Proсны i Swędrni do Koła i Konina, a potem do wybrzeża Morza Bałtyckiego i Półwyspu Sambijskiego. Największy rozwój tej drogi handlowej przypada na okres wpływów rzymskich. Przebieg szlaku bursztynowego na ziemiach polskich potwierdzają liczne znaleziska archeologiczne, w tym importy z kręgu kultury celtyckiej i obszarów wchodzących w skład ziem Imperium Rzymskiego. Nazwa geograficzna Kalisia pojawia się w pracy Klaudiusza Ptolemeusza, greckiego astronoma i geografę, który żył w Aleksandrii, twórcy dzieła „Wstęp do geografii” z II w. n.e. Obecnie część badaczy utożsamia Kalisję Ptolemeusza z obecnym Kaliszem, pod którą nazwą miał kryć się zespół osad leżących w środkowym biegu Proсны i Swędrni.

Na rozwój tych osad miał wpływ przebieg szlaku bursztynowego. Jako pierwszy z Polaków, Jan Długosz w dziele „Roczniki, czyli Kroniki Sławnego Królestwa Polskiego” napisał „Kalisz najstarsze z miast polskich zapisanych przez Ptolemeusza w jego Kosmografii możesz rozpoznać...” (mapa 1).

Proсна i leżące na jej szlaku liczne miejscowości były świadkami wydarzeń historycznych mających wpływ na rozwój regionu kaliskiego. Na 70 km biegu rzeki Proсны w Bolesławcu znajdują się ruiny zamku z czasów piastowskich. Miejscowość Bolesławiec została założona w roku 1266 przez księcia kaliskiego Bolesława Pobożnego. W latach 1333–1335 król Kazimierz Wielki pobudował na prawym brzegu, pośród nadrzecznych mokradeł, w miejscu dawnego grodu Bolesława Pobożnego, ceglany zamek. W latach 1615–1628 Bolesławiec stał się wielkopańską rezydencją tracąc swe cechy obronne, czego przykładem mogła być zaniedbana wieża i uszkodzony most zwodzony. W roku 1631 zamek uległ znacznym uszkodzeniom podczas wojny trzydziestoletniej. Kolejnych

Mapa 1. Mapa Szlaku Bursztynowego

zniszczeń dokonali Szwedzi w 1704 r. Było to bezpośrednią przyczyną opuszczenia tej budowli, która popadła w ruinę (fot. 6).

Dolina Prosny w okresie wczesnego średniowiecza była terenem osadnictwa z okresu plemiennego i intensywnego zasiedlenia w czasach monarchii pierwszych Piastów. W tym okresie nieliczne grody plemienne, zostają zastąpione obronnymi obiektami kamienno-ziemnymi związanymi z funkcjonowaniem struktur państwa Piastów (czasy Mieszka I i Bolesława Chrobrego). Od momentu powstania Państwa Piastowskiego Prosna mogła wpływać na procesy łączenia tych społeczności zamieszkujących historyczną Wielkopolskę w większe struktury. Przemiany te doprowadziły do ukształtowania się w późniejszych czasach historycznej ziemi kaliskiej, na której dominował zawsze „gród nad Prosną”.

Od VII do IX w. rzeka Prosna była głęboko wciśnięta w osady rzeczne, a powierzchnia tarasu leżała wysoko nad poziomem rzeki. Na tarasie ponad korytem rzeki archeolodzy znaleźli ślady cmentarzyska z VII–VIII w. Z badań przeprowadzonych przez

Fot. 1. Przystajnia, rzeka Prosna (fot. Z. Staszewski 2011)

Fot. 2. Kalisz, widok z mostu Teatralnego w górę rzeki Prosny (Fot. Z. Małecki, 2011)

Fot. 3. Kalisz, rzeki Prosna i Swędnia, ul. Szlak Bursztynowy, powódź 2010 r.

Fot. 4. Kalisz, Prosna w Parku Miejskim, Teatr im. W. Bogusławskiego (fot. Z. Małecki 2011)

Fot. 5. Kalisz, obiekty Wyższego Seminarium Duchownego, powódź 2010 r.

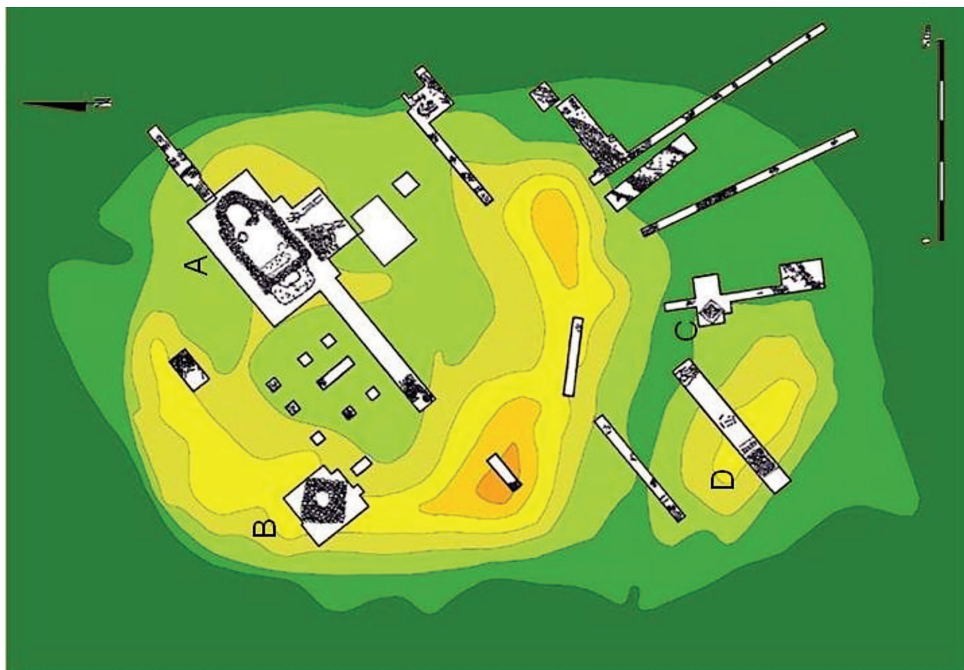
Fot. 6. Ruiny murów obronnych w Bolesławcu oraz wieża

archeologów, geologów i klimatologów w dolinie środkowej Prosny wynika, że zmiany wilgotnościowe klimatu od IX – X w. charakteryzowały się krótkotrwałymi, cyklicznymi wahaniami następującymi co kilkaset, a niekiedy nawet, co kilkadziesiąt lat. W IX–X w Kalisz i zespół osadniczy, za pierwszych Piastów, wraz z Gnieznem, Kruszwicą, Łądem i Gieczem stanowił silne ogniwo kształtującego się organizmu państwowego.

Prawda historyczna o najstarszej części miasta Kalisza wyłania się dopiero w wyniku systematycznych XX-wiecznych badań archeologów i historyków. Na ich podstawie przyjmuje się, że lata kształtowania się państwa Polskiego zbiegły się ze wzniesieniem grodu na Zawodziu, który dał początek historycznemu Kaliszowi. Pierwsza wzmianka w źródłach pisanych o „grodzie nad Prosną” to przekaz kronikarza Galla Anonima w 1106 r. , kiedy to Bolesław Krzywousty w wojnie pokonał swojego brata Zbigniewa. W trakcie toczonych walk w 1106 roku zdobył i spalił kaliski gród.

Badania archeologiczne datują początek kaliskiego grodu na Zawodziu na przełomie IX i X w. Jednakże przed jego powstaniem między VII a VIII wiekiem znajdowała się tam nekropola ciałopalna z grobami kurhanowymi i płaskimi. Pierwsza plemienna osada obronna powstała w wieku IX, zapoczątkowując rozwój jednego z najważniejszych wczesnośredniowiecznych grodów ówczesnej Polski. Pierwszy gród kaliski z czasów monarchii Piastów obejmował obszar ok. 2600 m² i otoczony był wałem o konstrukcji hakowej. Powiększono go później dwukrotnie aż do powierzchni 17500 m² i obwarowano wałem o konstrukcji drewniano-ziemnej, wzmocniony kamienną ławą z wejściem od strony południowo-wschodniej. Wewnątrz grodu miała znajdować się siedziba komesa, czyli zarządcy. W 1155 r. książę kaliski Mieszko Stary (1121–1202) ufundował romański kamienny kościół pw. św. Pawła z tytułem kolegiaty. W tej jednonawowej budowli z półkolistą absydą, w podziemnej krypcie pochowano w 1193 roku Mieszka Kaliskiego, a w 1202 r. fundatora – Mieszka III Starego. Archeolodzy – Tadeusz Baranowski i Leszek Gajewski z kaliskiej stacji PAN, którzy kontynuowali dzieło K. Dąbrowskiego, odnaleźli pod fundamentami romańskiej kolegiaty ślady drewnianej konstrukcji starszego o co najmniej wiek kościoła, zbudowanego zapewne w czasach panowania Bolesława Chrobrego. O znacznej randze kolegiaty św. Pawła zaświadczać wydarzenia, np.: konsekracja w 1179 r. Żyrosława na biskupa wrocławskiego przez arcybiskupa gnieźnieńskiego Piotra Szrenawitę oraz powołanie na biskupa płockiego Piotra Breje przez arcybiskupa Fulka. W okresie walk dzielnicowych Kalisz jako stolica księstwa zmieniał swoich właścicieli, którymi byli: Władysław Laskonogi, Henryk Brodaty i Władysław Odyńc. W 1228 roku gród oblegany był przez Konrada Mazowieckiego ze sprzymierzonymi z nim książętami ruskimi Wasalem i Danilem. Wzmacniającą funkcję obronną, oprócz wałów, „wspomagała” także otaczająca gród ze wszystkich stron Proсна ze swymi korytami i rozlewiskami. Rzeka z upływem lat zmieniała trasę koryta, odsunęła się od grodu ograniczając jego walory obronne. Fakt ten wykorzystał książę śląski Henryk Brodaty (1163–1238), który przystępując do opanowania Wielkopolski zdobył gród w 1233 r. niszcząc go w znacznym stopniu, uszkadzając przy tym poważnie kolegiatę, która została odbudowana (rys. 1, fot. 7, 8).

Nowy gród, książę Henryk Brodaty przeniósł w inne miejsce, oddalone o około 1,5 km dalej na północ od starej siedziby. W jego pobliżu zbudowano pierwszy kościół i tam przeniosło się życie rozwijającego się Kalisza. W 1331 r. Wielkopolskę najechali

Rys. 1. Plan Grodziska – Zawodzie w Kaliszu:

A – kolegiata romańska, B – wieża, C – dom „Komesa”, D – kamienny wał

Krzyżacy zagrażając Kaliszowi, którego nie zdobyli między innymi z powodu rozlanych wód Proсны (powodzi). W czasie działań spalili i zrabowali część Starego Miasta, przyczyniając się do upadku grodu na Zawodziu oraz zniszczenia funkcjonującego kościoła. pw. św. Pawła.

W XIV w. król Kazimierz Wielki wydał przywilej datowany na 1333 r. stanowiący wznowienie i uzupełnienie wydanego przez niego przywileju z 1312 r. nadając Kaliszowi wieś Tyniec oraz zobowiązał właścicieli grobli do konserwacji urządzeń oraz do budowy upustów zachowujących spławność Proсны na odcinku od klasztoru cysterek w Ołoboku do miasta Kalisza.

Od XIV w. do końca XVIII w. w Kaliszu znajdował się zamek królewski spełniający funkcje rezydencji władców i starosty generalnego Wielkopolski, siedziby urzędów, sądów grodzkich, ziemskich i podkomorskich, a także innych staropolskich agend władzy administracyjnej i sądowniczej. Badania archeologiczne prowadzone w latach 1983–1985 przez Instytut Historii Kultury Materialnej PAN w Łodzi przyniosły odkrycie fundamentów nieistniejącego kaliskiego zamku. Zamek był budowlą zajmującą powierzchnię 2100 m², z tego 1500 m² to zabudowa, powierzchnia użytkowa wynosiła około 4500 m² na parterze i trzech piętrach i nie miał sobie równych w Wielkopolsce (fot. 9).

W zamku bywał król Kazimierz Wielki, przyjął w nim hołd lenny Ziemowita, księcia mazowieckiego. Także w tym zamku Kazimierz Wielki odbył w roku 1358 sąd nad Maćkiem Borkowicem, wojewodą poznańskim będącym zarazem buntownikiem

Fot. 7 Grodzisko – Zawodzie w Kaliszu
Kościół Romański – makieta
(fot. Z. Małecki 2011)

Fot. 8 Grodzisko – Zawodzie w Kaliszu
fundamenty kościoła (fot. Z. Małecki 2011)

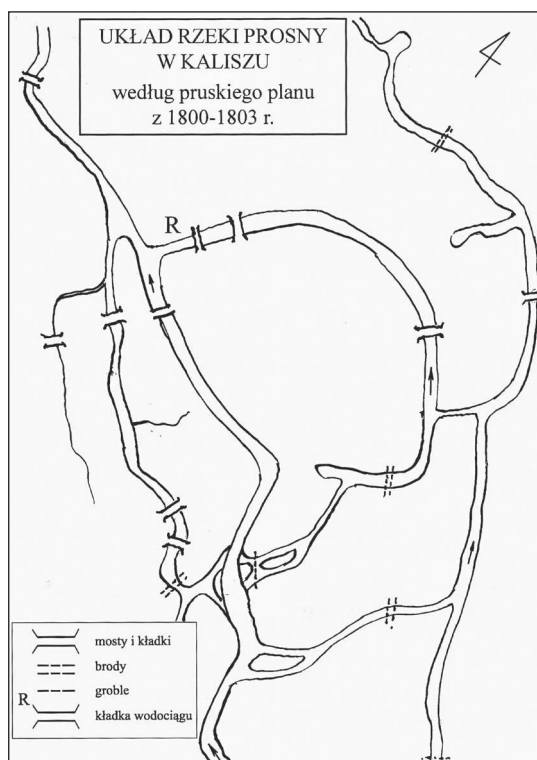

Fot. 9. Rekonstrukcja niewielkiej części
fundamentów zamku królewskiego
w Kaliszu (fot. Z. Staszewski, 2010)

i rozbójnikiem, skazując go na śmierć głodową w zamku Olsztyn koło Częstochowy. W kaliskim zamku gościł dwadzieścia pięć razy, zwykle na Wielkanoc, król Władysław Jagiełło (1351–1434), który wyznaczył sobie Kalisz jako siedzibę podczas objazdu Królestwa w latach 1394–1433. W 1447 przebywał na zamku król Kazimierz Jagiellończyk. Zamek spłonął w 1792 r. w wielkim pożarze miasta i ostatecznie został rozebrany.

W XVIII w. w Kaliszu wybudowano pięć mostów a mianowicie przy: Bramie Wrocławskiej tzw. Młyński (od 1824 r. nazywany Aleksandryjskim, zwanym potocznie Kamiennym), Bramie Toruńskiej most zwany Zamkowym, klasztorze Bernardynów oraz na lewej odnodze Proсны nad Kanałem Bernardyńskim (obecnie zwanym potocznie Warszawskim) i na przedmieściu Wrocławskim nad Kanałem Rypinkowskim zwanym wówczas mostem Topionym a obecnie nazywany Reformackim. W drugiej połowie XIX wieku wybudowano nowe mosty m.in. drewniany łączący ul. Sukienniczą z nowopowstałą w 1800 roku Aleją Luizy (żona króla pruskiego Fryderyka Wilhelma III) zwany Trybunalskim oraz most drewniany łączący Aleję Luizy (od 1807 r. Aleja Józefiny) z parkiem przy teatrze. W późniejszym okresie wzniesiono na Babince drewniany most Kanonicki oraz kilkanaście innych mostów drewnianych (mapa 2).

Młyny w Kaliszu istniały od średniowiecza. Kroniki kaliskie odnotowały młyny wodne na rzece Prośnie: w pobliżu zamku i przy Bramie Wrocławskiej (trzy młyny). Istniały także w Kaliszu wiatraki pobudowane na wzniesieniach wokół miasta: na

Mapa 2 Kaliski Węzeł Wodny z roku 1800-1803

Majkowie, Pólku, w pobliżu Dobrzeca (ul. Podmiejska). W końcu XIX i na początku XX wieku wybudowano dziewięć młynów parowych, tzw. „mechanicznych”. Do dnia dzisiejszego pozostały budynki po młynach: przy ul. Garncarskiej oraz nieczynny elewator (Młyn Towarzystwa Młynów Reich i Chmielnicki) i przy ul. Obozowej (Młyn Abrahama Znamierowskiego).

W dniu 29 października 1706 r. w dolinie rzeki Proсны na polach między Dobrzecem Wielkim a Kościelną Wsią stoczona została wielka bitwa pomiędzy stronnikami króla Augusta II Mocnego a królem Stanisławem Leszczyńskim wspieranym przez Szwedów. Po obu stronach walczyło po ok. 50 tys. żołnierzy. Zwycięstwo odniosły silniejsze i liczniejsze wojska Augusta II Mocnego. Niedobitki wojsk szwedzkich próbowały schronić się w murach Kalisza, w których dopadły ich oddziały rosyjskie między innymi Kałmucy, niezwykle groźni i cieszący się złą sławą. Wojska rosyjskie splądrowały wówczas miasto, które zostało zniszczone i spalone (fot. 10).

Druga z wielkich bitew na tych polach miała miejsce w 1768 r. w czasie konfederacji barskiej Ponownie, po raz trzeci, w tym samym miejscu w 1770 r. wojska rosyjskie rozgromiły oddziały konfederatów barskich Adama Szamańskiego. Na polach wsi Dobrzec, 29.XI.1808 r. marszałek Francji Davout odebrał przeгляд wojsk Księstwa Warszawskiego. Na początku XIX w. utworzono 7 pułk piechoty składający się z 2500 oficerów i żołnierzy, którzy wyruszyli także z tych pól pod dowództwem Macieja Sobolewskiego. Na tę okoliczność Ludwik Duszewski, zięć Wojciecha Bogusławskiego, napisał operę pt. „Pożegnanie – marsz wojowników”.

W dniu 13 lutego 1813 r. w otwartym polu na prawostronnym przyległym terenie do biegu rzeki Proсны pod Kaliszem doszło do bitwy, wpisującej się w szereg dramatycznych potyczek i bitew, które wypchnęły wielką dawną Armię Napoleona poza Królestwo Warszawskie. Wojskami napoleońskimi a mianowicie: VII Korpusem dowodził Szwajcar – gen. dyw. hr. Jan Ludwik Reynier (1771–1814r.) natomiast Rosjanami pod Kaliszem dowodził gen. lejtn. baron Ferdynand von Wintzingerade (1770–1818 r.). Nierozstrzygnięta do końca bitwa pod Kaliszem, poważnie zachwiała lojalnością wojsk saskich do idei napoleońskiej. Kalisz przez ponad miesiąc, od 24 lutego do 6 kwietnia 1813r., pełnił rolę kwatery głównej dowództwa armii rosyjskiej, będąc zarazem jednym z ważniejszych miast europejskiej polityki (fot. 11).

W XIX w. Kalisz, jako siedziba województwa, zaczął się szybko rozwijać, szczególnie przemysł, a w następstwie tego budownictwo wodne (regulacja koryta rzeki Proсны w oparciu o projekt inż. Teodora Urbańskiego). Rzeka Proсны po Kongresie Wiedeńskim w 1815 r. była granicą między dwoma zaborami – rosyjskim i pruskim. Regulacja rzeki oraz wprowadzone poprawki w latach 1874–1875 nie zapobiegały jednakże całkowicie powodziom, które powtarzały się dość często (12 sierpnia 1880 r. powódź i huragan nawiedziły miasto). Po tym kataklizmie inż. Jankowski dokończył przeprojektowanie zieleni w Kaliszu nadając kaliskiemu parkowi charakter europejski. W XIX w. powódzie w Kaliszu były normalnością, co zostało udokumentowane przez kronikarza kaliskiego Adama Chodyńskiego. Dopiero w XX w. zmniejszyła się częstotliwość katastrofalnych powodzi, prawdopodobnie na skutek ogólnego obniżenia się poziomu wód, a w mniejszym zaś stopniu od wykonania robót związanych z inżynierią wodną. Rzeka Proсны przepływa w mniejszej lub większej odległości od dawnej gra-

Fot. 10. Kalisz – Kościelna Wieś, Pomnik poświęcony bitwie 29.10.1706 r. pomiędzy stronnikami Króla Augusta II Mocnego a Królem Stanisławem Leszczyńskim (fot. Z. Staszewski, 2010)

Fot. 11. Obelisk upamiętniający bitwę 13.02.1813 r. w Kokaninie (fot. Z. Staszewski, 2010)

nicy zaborów. Po stronie rosyjskiej, czyli po prawej stronie biegu rzeki, do 1902 r. nie było kolei, korzystano wyłącznie z transportu konnego. Pierwszy pociąg z czterema wagonami w stronę Warszawy wyruszył 15.XI.1902 r., natomiast połączenie Kalisza z siecią kolejową w zaborze pruskim nastąpiło dopiero w roku 1906 i spowodowało ożywienie handlu, budownictwa a także transportu. Kalisz, w powieści „Noce i dnie”, został nazwany przez Marię Dąbrowską „polską Wenecją”, na co niewątpliwie miały wpływ kanały i mosty oraz piękny park. Rzeka Proсна po Kongresie Wiedeńskim w 1815 r. do wybuchu Powstania Wielkopolskiego była granicą pomiędzy dwoma zaborami – pruskim i rosyjskim. W Wieruszowie istniała w XIX w. komora celna, a leżący po drugiej stronie rzeki Wieruszów-Podzamcze stanowił rosyjsko-pruski punkt graniczny. Wzdłuż rzeki Proсны wybudowano strażnice zwane kordonami.

W południowo - wschodniej Wielkopolsce istniały w miarę dogodne warunki do prowadzenia przez dłuższy czas walk partyzanckich w czasie trwania Powstania Styczniowego 1863r. W kierunku południowym od Sieradza i Wielunia rozciągały się kompleksy leśne oraz znajdowały się prawostronne dopływy cieków do rzeki Proсны. Ukształtowanie terenu pozwalało więc na koncentrację wojsk, ich przegrupowanie i ukrycie oddziału podczas okrążenia. Granice zaboru rosyjskiego od zachodu graniczyły z polskimi ziemiami pozostającymi pod zaborem pruskim. To sąsiedztwo nie pozostawało bez wpływu na przebieg działań powstańczych. Przez granicę przetrucano broń i amunicję, dostarczano pomoc materialną. W rejonach granicy łatwiej mogły się organizować oddziały powstańcze i zaopatrywać w broń. Miejscami przerzutów były m.in. Słupca, Pyzdry, Wieluń. Działania powstańcze na terenie województwa kaliskiego ożywiane były przez oddziały zorganizowane w Poznańskim, na czele których stali: Mielęcki, ppł. Jung de Blankenheim, mjr art. pruskiej gen. Edmund Taczanowski (1822–1879 r.). W południowej części Wielkopolski toczyli walki por. J. Oxiński (1840–1908) i Caller (1833–1883 r.). Oddział por. Oxińskiego po zwycięskich potyczkach, które zakończyły się zdobyciem Uniejowa, Widawy i Opatówka stoczył bitwę 26.02.1863 r. pod Kuźnicą Grabowską z wojskami carskimi (fot. 12). Pomimo przeważających pod względem liczebności i uzbrojenia wojsk carskich, Oddział uniknął rozbicia, walcząc następnie z Rosjanami pod Wygieźłowem w pobliżu Zduńskiej Woli. Do dramatycznej i nierównej bitwy doszło 15 czerwca 1863 r. w lesie pod Lututowem, pomiędzy 120 osobowym oddziałem kosynierów dowodzonych przez płk Antoniego Koratyńskiego a połączonymi wojskami rosyjskimi z garnizonu kaliskiego i wieluńskiego. Poległo w walce i wymordowano 64 Polaków a 46 zostało ciężko rannych, niektórych z nich zakłuli bagnietami żołnierze carscy. Działania powstańcze na terenie południowo-wschodniej części Wielkopolski trwały do wiosny 1864 r. i często miały przebieg dramatyczny. Poeta Adam Asnyk (1838–1897 r.) ur. w Kaliszu, podczas powstania styczniowego w tzw. rządzie „wrześniowym” był członkiem Rządu Narodowego.

W pierwszych dniach sierpnia 1914 r. oddziały pruskie mjr Preuskera przekroczyły granicę rosyjską pomiędzy zaborami. Kalisz został w barbarzyński sposób zbombardowany i celowo spalony przez wkraczające wojska niemieckie. W 1913 roku liczba ludności miasta wynosiła 65 400 mieszkańców, natomiast po zburzeniu miasta przez Prusaków prawie cała ludność uciekła i pozostało jedynie 5 tys. mieszkańców. Kalisz po klęsce 1914 r. nie utrzymał dawnego znaczenia. Od 1915 r. Kaliszanie powoli podjęli trud odbudowy miasta. Wojna zburzyła „stary” porządek i Polska odzyskała upragnioną

niepodległość. W połowie 1939 r. miasto liczyło ponad 81 tys. mieszkańców (fot. 13, 14).

W pobliskim Szczypiornie (obecnie dzielnica Kalisza) od lipca 1917 r. do 15.12.1917 r. zostali osadzeni Legioniści J. Piłsudskiego za odmowę złożenia przysięgi na wierność cesarzowi niemieckiemu, jako internowani żołnierze polscy. W obozie w Szczypiornie internowano około 3,5 tysiąca legionistów. Wśród internowanych było też kilku oficerów, którzy nie ujawnili stopni wojskowych (rt. Orlicz-Dreszer, kpt. Olszyna-Wilczyński, kpt. Zosik-Tessaro, kpt. Kołłątaj, por. Grzmot-Skotnicki, chorąży Miszewski i in.) aby pozostać ze swoimi żołnierzami. W czasie internowania w Szczypiornie zmarło siedmiu Legionistów (Florian Adameczyk, Filip Bednarek, Karol Całka, Jan Jezierski, Hostop Ochikowski, Franciszek Pacios, Władysław Walter). Prochy zmarłych Legionistów spoczywają w prywatnym grobowcu rodziny Żuczkowskich na cmentarzu katolickim przy Rogatce (ul. Górnośląska).

Po wyzwoleniu w 1918 r., w koszarach w Szczypiornie utworzono tzw. Batalion Pograniczny, składający się w większości z ochotników napływających z zaboru pruskiego, który wziął udział w Powstaniu Wielkopolskim. Mieszkańcy już wolnej południowo – wschodniej Wielkopolski po drugiej stronie rzeki Proсны stanowiącej granicę z dawnym Wielkim Księstwem Poznańskim a walczącymi powstańcami (Powstanie Wielkopolskie 1918–1919 r.), przyjmowali pod opiekę rannych powstańców, a także wspierali powstanie. Pododdziały 29 Pułku Piechoty Ziemi Kaliskiej (29 Pułk został połączony z 14 Pułkiem Strzelców gen. Żeligowskiego i przyjął nazwę 29 Pułku Strzelców Kaniowskich) współdziałały z powstańcami wielkopolskimi w wyzwoleniu ziemi gnieźnieńskiej (fot. 16).

W 1939 r. obszar Wielkopolski nie był głównym terenem walk na froncie zachodnim. Działania wojenne dotknęły rejony: wierszowski, kępicki, ostrzeszowski i krotoszyński. Niemiecka 24 Dywizja Piechoty gen. Olbrichta po opanowaniu Ostrzeszowa, zajmowała kolejno Grabów n. Prosną, Brzeziny, Błaszki i miejscowość Wartę. W pierwszych dniach września zagrożonego przez wroga terytorium broniła ludność cywilna. Między innymi mieszkańcy wsi Chlewo i Bukownica w rejonie Grabowa n. Prosną bronili się przed wkroczeniem oddziałów 24 dywizji. Odpowiedzią na wystąpienia ludności polskiej były wyroki śmierci sądów polowych. Żołnierze niemieccy wkraczający w granice Polski od pierwszego dnia wojny naruszali prawo i zwyczaje wojenne. Do najokrutniejszych mordów w południowej Wielkopolsce w pierwszych dniach wojny zaliczyć należy bestialstwa dokonane na ludności cywilnej we wsiach Wyszanów i Torzeniec, położonych na południowy wschód od Ostrzeszowa i na północ od Podzamcza i Wierszowa, w odległości około 30 km od granicy polsko-niemieckiej z 1939 r. Prawdopodobnie przyczyną bestialskiego znęcania się nad ludnością cywilną w Wyszanowie przez oddziały Wehrmachtu i towarzyszące mu oddziały SS, był odwet za patriotyczną postawę ludności podczas Powstania Wielkopolskiego w 1919 r., kiedy to mieszkańcy tej wsi rozbrajali żołnierzy niemieckich. Podobne zbrodnie popełnione zostały przez niemiecki 17 Pułk Piechoty około 4 km od Wyszanova, w Torzeńcu. Niemcy podpalili stodoły i chaty oraz strzelali do ludzi uciekających nie oszczędzając kobiet i dzieci. Rankiem, 2 września, Niemcy zebrali pozostałych mieszkańców wsi, oddzielając mężczyzn od kobiet. Spośród zgromadzonych na łące mieszkańców wybrano 18 mężczyzn, na zasadzie „co drugi” i dokonano egzekucji. Wśród 34 rozstrzelanych w dniu 2 września 1939 r. mieszkańców

Fot. 12. Obelisk poświęcony bitwie powstańczej Oddziału por. J. Oksińskiego 26.03.1863 r. w Kuźnicy Grabowskiej, w pobliżu rzeki Prosny oraz tablica ufundowana przez PTIE i TN Ziemi Kaliskiej (fot. K. Woźniak, 2013)

Fot. 13. Kalisz, ul. Podmiejska – pomnik upamiętniający pomordowanych Kaliszan w sierpniu 1914 r. przez Prusaków (fot. Z. Małecki 2010)

Fot. 14. Cmentarz Tyniecki w Kaliszu zbiorowa mogiła pomordowanych Kaliszan w sierpniu 1914 r. przez Prusaków (fot. Z. Małecki, 2010)

Fot. 15. Tymczasowa tablica pamiątkowa w głębi widoczny cokół pomnika legionistów w Kaliszu – Szczypiornie (fot. Z. Staszewski, 2011)

Fot. 16. Pomnik upamiętniający walki Powstańców Wielkopolskich od lutego 1919 r. w dawnym Księstwie Poznańskim (fot. Z. Małecki, 2010)

Fot. 17. Pomnik upamiętniający rozstrzelanie w dniu 3.09.1939 r. 17 Polaków w Mącznikach koło Grabowa nad Prosną (fot. Z. Małecki, 2010)

Fot. 18. Ekshumacja zwłok 19.10.1945, rozstrzelanych Polaków przez Niemców 14.12.1939 r. w Lesie Winiarskim – Kaliszu

Fot. 19 Pomnik upamiętniający rozstrzelanie 63 więźniów przez Niemców 14.12.1939 r. w Lesie Winiarskim – Kaliszu (fot. Z. Małecki, 2010)

Torzeńca było 3 nieznanymi polskimi żołnierzami, których wcześniej wzięto do niewoli. Ogółem w Torzeńcu zginęło 37 osób. Podobną tragedię jak w Torzeńcu i Wyszanie przeżyła ludność Podzamcza i Wieruszowa. Pierwsze 3 dni wojny zaznaczyły się w rejonie wieruszowskim krwawymi i z całym okrucieństwem przeprowadzonymi mordami, w wyniku których zamordowano ponad 100 przypadkowych i niewinnych osób. W okolicach Grabowa nad Prosną, 2 września 1939 r. Niemcy podpalili zajęte miejscowości i rozstrzelali 7 mieszkańców Bukownicy. 3 września 1939 r. oddziały 24 niemieckiej dywizji zajęły wieś Mączniki w pobliżu Proсны, leżącą przy drodze z Grabowa do Brzeziny. Do tragedii mieszkańców wsi Mączniki i Ostrowa Kaliskiego doszło w nocy z 3 na 4 września. Niemcy zawiązywali oczy Polakom, poprowadzili ich w głąb zabudowań i tam ich rozstrzelali. Rezultatem zbrodniczej działalności Wehrmachtu było zamordowanie 17 niewinnych ludzi, prawdopodobnie w odwecie za pomoc powstańcom wielkopolskim (fot. 17). Do wsi Krzemionka położonej koło Godzisz Wielkich wkroczył inny oddział Wehrmachtu i nieostrzeżony o zaminowanym moście, przekraczając rzekę wpadł na miny. Zginęło 2 żołnierzy niemieckich. W odwecie Niemcy ostrzelali wieś, a następnie spalili 10 zabudowań. We wsi Krzemionka zostały zamordowane 4 osoby. Również wieś Godzisz stała się miejscem tragicznych wydarzeń w nocy z 4 na 5 września 1939 r. Z rąk niemieckich żołnierzy zginęło (zmarło w następstwie odniesionych ran) 5 osób.

W sąsiedztwie obecnego osiedla Winiary w Kaliszu rozciąga się obszar leśny tzw. Las Winiarski w dolinie rzeki Proсны, przylegający do wybudowanego w roku 1978 zbiornika retencyjnego Pokrzywnica (Szafę). Wspomniany wyżej Las Winiarski był świadkiem zbrodni niemieckich w czasie okupacji i po wojnie zbrodni dokonywanych na Polakach przez UB i NKWD. W dniu 14 grudnia 1939 r. zamordowano w Lesie Winiarskim m.in. 29 Polaków z Ostrowa Wielkopolskiego. Głównym i prawdopodobnie jedynym zarzutem był fakt wpisania więźniów do Złotej Księgi m. Ostrowa Wielkopolskiego, uczestnictwa w powstaniu Wielkopolskim. W Lesie Winiarskim spoczywają także ofiary tzw. „układu pojałtańskiego” obowiązującego po II Wojnie Światowej. Po wyzwoleniu ekshumowano 527 ciał (fot. 18, 19).

Dla niemieckich oprawców nie było żadnego poszanowania obiektów sakralnych, o czym świadczy rozebranie Kalwarii Moczalsko-Bugajskiej (parafia Brzeziny) w pobliżu rzeki Proсны, przy trakcie wieluńskim. Drewno dębowe, z którego wykonane były krzyże na Kalwarii wykorzystano przy budowie mostu przez rzekę Prosną przepływającą w pobliżu parku dworskiego w Przystajni.

PODSUMOWANIE

Pokazana pokrótce historia miejscowości położonych ogólnie w środkowym biegu Proсны podkreśla jej znaczenia dla regionu południowej Wielkopolski. Proсна po części swojej długości służyła jako drogowy szlak „Szlaku Bursztynowego” oraz była terenem osadnictwa z okresu plemiennego i intensywnego zasiedlania pierwszych Piastów. Proсна była ponadto świadkiem bitew i mordów dokonanych przez Rosjan (Powstanie Styczniowe 1863 r.) i Niemców (1914 r.), w jej pobliżu rodziła się wolna Polska (obóz internowanych legionistów Józefa Piłsudskiego).

LITERATURA

1. Baranowski M. Bitwa pod Kaliszem 13 lutego 1813. Wydawnictwo Inforteditions, Zabrze 2006.
2. Dąbrowski K. Badania archeologiczne na Zawodziu (1959-1960). W; Osiemnaście wieków Kalisza T.3, Kalisz 1962.
3. Kościelniak Wł. Kalisz, przewodnik. Wydawca Sztuka i Rynek, Kalisz 2005.
4. Kościelniak Wł. Leksykon Kaliski. Edytor, Kalisz 2008.
5. Małecki Z. Dziedzictwo Kulturowe miasta Kalisza i regionu południowej Wielkopolski t.II Zarys historyczny dziejów Osiedla Winiary s.165-171, Zachować w Pamięci Alfreda Nowackiego - właściciela fabryki Winiary, s.172-178. Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Pedagogiczno-Artystyczny, Poznań – Kalisz 2012.
6. Małecki Z., Małecka I. Dowódca Oddziału powstańczego w 1863 r. mjr inż. Józef Oxiński. Duchowieństwo powiatu kaliskiego wobec Powstania Styczniowego. Towarzystwo Naukowe Ziemi Kaliskiej, Polskie Towarzystwo Inżynierii Ekologicznej Oddział Ziemi Kaliskiej, Kalisz 2013.
7. Małecki Z., Paluch J., Banaszak A. Woda o grodzisko na Zawodziu w Kaliszu. Zeszyty Naukowe Inżynieria Lądowa i Wodna w Kształtowaniu Środowiska nr 3, IBRILiW EURO-EXBUD, Kalisz 2011.
8. Zbrodnie Whermachtu w Wielkopolsce w okresie Zarządu Wojskowego (01.09-25.10.1939 r.), Delegatura w Kaliszu Okręgowej Komisji Zbrodni Hitlerowskich w Łodzi Instytutu Pamięci Narodowej, Kaliska Drukarnia Akcydensowa, Kalisz 1986.

PROSNA RIVER – A MONUMENT OF NATURE AND HISTORY OF SOUTHERN WIELKOPOLSKA

Summary

The Prosna river of 216.8 km in length is one of the longest in the Southern Wielkopolska. In its part the Prosna was used as a signpost of the “Amber Route” for Roman merchants. The river is a monument of nature and has been a witness of historic events. At its 70th kilometre in Boesławiec it passes ruins of a Piast castle. The Prosna valley during the early Middle Ages was an area of settlements of tribes during the reign of the first Piast dynasty rulers. Archaeological research dates the beginning of the Kalisz city in Zawodzie at the turn of 9th and 10th centuries. Between 14th and the end of 18th century Kalisz had a royal castle which was a residence of Wielkopolska rulers and its general administrator. The Prosna in Kalisz and its surrounding region witnessed battles, namely between supporters of August II Strong and king Stanisław Leszczyński (29.10.1706), during the Bar Confederation (1768, 1770), between Napoleon and Russian troops, January insurrection in 1863 (Kuznica Grabowska 26.02.1863). It also witnessed destruction of Kalisz by Prussian troops (1914). In the nearby Szczypiorno in 1917 J. Piłsudski's legions were imprisoned. The Prosna could also see Poles murdered by the Germans during World War Two.

Key words: river, archaeology, battle, a monument of nature, history, castle, flood.

DER FLUSS PROSNA ALS DENKMAL DER NATUR UND GESCHICHTE DES SÜDLICHEN GROSSPOLENS

Zusammenfassung

Der Fluss Prosna mit der Länge von 216,8 km gehört zu den größten Flüssen in südlichem Großpolen. Prosna diente den Kaufleuten aus Rom zum Teil als Wegweiser auf der „Bernsteinstrecke“. Der Fluss bildet ein Naturdenkmal und war zugleich ein Zeuge der historischen Ereignisse. Auf 70. km des Flusses befinden sich in Bolesławiec die Ruinen eines Schlosses aus der Piastzeit. Das Prosnatal wurde im früheren Mittelalter zum Gebiet der Stammsiedlung und einer intensiver Niederlassung der ersten Piastenmonarchie. Die archäologischen Studien datieren den Anfang der Burg in Zawodzie auf die Wende von 9. und 10. Jhd. Seit 14. bis 18. Jhd. befindet sich in Kalisz ein Königsschloss, der u.a. die Rolle einer Residenz für den Herrscher und Generalstarosten von Großpolen spielte. Der Fluss Prosna war sowohl in Kalisz als auch in der Region ein Zeuge der Schlachten: zwischen den Anhängern vom König August 2. dem Starken und dem König Stanisław Leszczyński (29.10.1706r.), zur Zeit der Barokonföderation (1768, 1770), zwischen der Napolenarmee und der russischen Armee, Aufständischen aus dem Jahr 1863 (Kuznica Grabowska 26.02.1863). Der Fluss Prosna war Zeuge der Vernichtung der Stadt Kalisz von preußischen Truppen (1914.). In nah gelegenen Szczypiorno wurden 1917 die Legionäre von J. Piłsudski inhaftiert. Der Fluss Prosna war Zeuge der zur Zeit des 2. Weltkrieges von den Deutschen an Polen verübten Morde.

Schlüsselworte: Fluss, Archeologie, Schlacht, Naturdenkmal, Geschichte, Schloss, Hochwasser.